

تحلیل کارکردی سوگواری‌های محرم در ایران پس از انقلاب

مهراب صادق نیا*

محمدعلی ربانی**

چکیده

سوگواری دینی یا همان عزاداری و برگزاری آیین‌های سوگ برای بزرگان دین و به‌ویژه سوگواری‌های در پیوند با محرم از مهم‌ترین عناصر شکل‌دهنده هویت شیعی است. این موضوع چنان مهم است که شمار فراوانی از مطالعات شیعه‌پژوهان غربی تنها به سبب مواجهه آنان با این آیین‌ها بوده است.

شکوه روزافزن آیین‌های عاشورایی نشان می‌دهد که این سنت داغ‌دیدگی باید از کارکردهای عمیق اجتماعی برخوردار باشد؛ چه اینکه اگر غیر از این بود، این مراسم‌ها نباید تا این اندازه از عمق و پویایی برخوردار می‌شد. این مقاله در تحلیلی کارکردی، افزایش روحیه انقلابی‌گری و اعتراض، بردباری در برابر مشکلات، تخلیه رنج، افزایش انسجام اجتماعی، برقراری پیوندهای میان نسلی، افزایش کنترل اجتماعی، رویت‌پذیری و بازنمایی هنرهای شیعی را از جمله مهم‌ترین کارکردهای آیین‌های عزاداری در ایران پس از انقلاب نشان می‌دهد. البته از کژکارکردها یا کارکردهای منفی که حاصل مواجهه فرهنگی معاصر با این رخداد تاریخی است، نیز می‌توان به ایجاد گروه‌های دینی و تهدید پیوندهای کلان اجتماعی، تقویت معارضه میان شیعیان و غیرشیعیان، دین‌داری و اخلاق فصلی اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها: تحلیل کارکردی، سوگواری دینی، عزاداری‌های محرم، کارکردهای اجتماعی.

* استادیار دانشگاه ادیان و مذاهب قم (نویسنده مسئول) sadeghniam@yahoo.com

** دانشجوی دکتری تاریخ تشیع، دانشگاه ادیان و مذاهب قم

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۷/۱۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۹/۴]

مقدمه

سوگواری دینی یا همان عزاداری و برگزاری آیین‌های سوگ برای بزرگان دین و به‌ویژه سوگواری‌های در پیوند با محرم از مؤلفه‌های تأثیرگذار در شکل‌گیری هویت شیعه است. رخدادی که همه‌ساله بر گونه‌گونی و فراوانی‌اش افزوده گردیده و میلیون‌ها انسان در عراق، ایران، هند، بحرین، پاکستان و دیگر مناطق جهان، با برگزاری شورانگیز آن بخشی از هویت دینی خود را نمایان می‌کنند و نیز به پایایی و بازسازی هویت شیعی کمک می‌کنند. شاید بتوان این پویایی را مدیون کارکردهای آیین‌های سوگ در پایایی و نظم جامعه دانست؛ زیرا بنابه منطق کارکردگرایی^۱ یک وضعیت فرهنگی تا زمانی که دارای کارکرد اجتماعی است از پویایی و هیجان اجتماعی نیز برخوردار خواهد بود. (ریترز ۱۳۸۴: ۱۱۹) به این معنا که نظام‌های فرهنگی و اجتماعی تا وقتی که دارای کارکردند وجود دارند و اگر روزی کارکرد خود را از دست بدهند، رو به فراموشی و خاموشی خواهند رفت.

سوگواری در میان شیعه دارای ریشه‌های عمیقی است که از قرن‌ها پیش و حتی عصر امامان معصوم علیهم‌السلام بوده و هنوز هم یک کنش گسترده و جریان‌ساز اجتماعی و دینی است. این بدان معناست که سوگواری دینی در جوامع شیعی دارای کارکردهای آشکار و پنهانی است که آن را ماندگار کرده است. این مقاله به شماری از کارکردهای سوگواری‌های محرم در دهه‌های اخیر می‌پردازد. بر این اساس، نخست لازم است تعریفی از کارکردگرایی و تحلیل کارکردی ارائه شود.

تحلیل کارکردی^۲

مطالعه و بررسی علمی اگر با هدف آشکارسازی و بررسی تأثیرهای پدیده اجتماعی خاص در عملکرد نظام کلی یا اجزای سازنده آن صورت پذیرد تحلیل کارکردی نام دارد. (کوزر ۱۳۸۲: ۲۰۲) این تحلیل در برابر تحلیل تاریخی و نیز تحلیل علت‌کاوانه، تحلیل‌گر را قادر می‌سازد تا نشان دهد که چرا تنها همان واقعیت مورد بررسی و نه

1. Functionalism.

2. Function Analyses.

واقعیت‌های دیگر، توانسته است یک کارکرد خاص را به عهده گیرد. جامعه‌شناسان جانبدار این روش، معتقدند که باید تحلیل کارکردی را از دو روش تحلیلی دیگر که یکی در جست‌وجوی ریشه‌های تاریخی و علت‌ها و دیگری در پی منظوره‌ها و انگیزه‌های فردی است، جدا دانست. اینان معتقدند که برای تبیین کامل پدیده‌های جامعه‌شناختی، هم باید از تحلیل تاریخی و تحلیل علّی استفاده کرد و هم از تحلیل کارکردی.

کارکردگرایان معتقدند اگر ما بخواهیم نهادهای مهم یک جامعه یا فرهنگ را بشناسیم و توضیح دهیم که چرا اعضای آن به شیوه‌ی معینی رفتار می‌کنند، باید آن را به‌طور کلی مطالعه کنیم و نشان دهیم که نهادهای فرهنگی چه نقشی در برآورده کردن نیازها و مقاصد آن جامعه دارند. برای مثال ما وقتی می‌توانیم اعتقادات مذهبی و رسوم دینی یک جامعه را تحلیل کنیم که بتوانیم چگونگی رابطه‌ی آن با سایر نهادهای اجتماعی را تحلیل کنیم؛ زیرا اجزای مختلف یک جامعه در رابطه‌ی نزدیک با یکدیگر توسعه می‌یابند. برای مثال می‌توان به تحلیل مرتون از «رقص باران» در جامعه «هوپی‌ها» اشاره کرد. در آن تحلیل مرتون چنان می‌نویسد که گویی اگر ما بتوانیم نشان دهیم که این مراسم به یگانگی جامعه هوپی کمک می‌کند، توضیح داده‌ایم که چرا واقعاً وجود دارد. (گیدنز، ۱۳۷۶: ۷۵۷) این منطق از آن روی بر تحلیل کارکردی سایه دارد که به باور مدافعان این روش، از جمله دورکیم، شرط دوام و بقای هر واقعه اجتماعی مفید بودن آن است و وقتی توضیح دهیم که فایده هر واقعه فرهنگی و اجتماعی چیست، در حقیقت توضیح داده‌ایم که چرا وجود دارد. (دورکیم، ۱۳۸۳: ۱۱۲)

بر پایه آنچه در توضیح تحلیل کارکردی بیان شد، مطالعه کارکردی عزاداری عبارت خواهد بود از بررسی نقشی که این پدیده فرهنگی در پایداری نظم اجتماعی و برآوردن نیازمندی‌های افراد جامعه دارد.

انقلاب اسلامی و کارکردهای سوگواری‌های محرم

تحلیل کارکردی پدیده‌ها، اگر با تحلیل تاریخی آنها همراه نباشد ناقص خواهد بود؛ زیرا تنها با آگاهی از نیازهای عمومی ارگانیزم اجتماعی است که می‌توان به کارکردهای وضعیت‌های فرهنگی دست یافت. (کوزر، ۱۳۸۲: ۲۰۲) به همین دلیل، برای بررسی کارکرد سوگواری‌های محرم باید به شرایط عمومی‌ای که این پدیده در آن رخ

می‌دهد توجه کنیم. انقلاب اسلامی به عنوان قدرت نوظهور سیاسی در عرصه‌های بین‌المللی توانسته است فصل جدیدی از حیات و گسترش شیعه در جهان را رقم بزند و فرصت مناسبی را نیز برای توسعه و ترویج سنت‌های مذهبی شیعه و عمل به شعار دینی، افزایش کمی توجه جامعه به حضور در مراسم عزاداری، افزایش سهم و نقش دولت و دستگاه‌های دولتی در حمایت و پشتیبانی از آیین‌های عزاداری فراهم آورد.

از این رو، شاید بتوان بین انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی (ره) و کارکردهای سوگواری در روزگار ما پیوندی معنادار برقرار کرد و این انقلاب را متغییری تأثیرگذار در دگرگونی‌های کمی و کیفی آیین‌های عزاداری و نیز کارکردهای آن به شمار آورد. وجه عمده این تأثیرگذاری از آن روست که انقلاب اسلامی ایران برپایه قیام امام حسین (علیه السلام) و نهضت کربلا شکل گرفت و بیشترین بهره را نیز از فرصت محرم و عزاداری در تهییج احساسات مذهبی مردم به نفع نظم اجتماعی و نیز گسترش نظام هنجارین و ارزشی‌ای می‌برد که زیربنای نظام حاکم به شمار می‌آید. در حقیقت، پیروزی انقلاب اسلامی نیازمندی‌های ارگانیسم اجتماعی را دگرگون کرد. در نتیجه، سوگ محرم باید سازگار با این تغییر و مطابق نیازهای عمومی جامعه کارکردهای خود را داشته باشد. بی‌شک این کارکردها با آنچه در زمان پهلوی یا قاجار و حتی پیش از آن در زمان صفویه متوقع بود، فرق دارد. (فلاحی، ۱۳۹۳)

انقلاب اسلامی دین را از (حضور صرف در) مساجد و حوزه شخصی افراد به بیرون و حاکمیت کشاند. بر این اساس دین مسئولیت‌های سیاسی و اجتماعی بیشتری پذیرفت. به دنبال این رخداد، انتظار عمومی آن شد که علمای دین و نیز حوزه‌های علمیه در کنار مسئولیت‌های سنتی گذشته خود، برای معضلات سیاسی و اجتماعی پاسخی درخور داشته باشند. در آیین‌های سوگواری نیز این دگرگونی به وجود آمد؛ آیین‌هایی که تا پیش از انقلاب بیشتر برای تأمین نیازمندی‌های عاطفی افراد و جامعه بود، باید به نیازمندی‌های تازه جامعه که بیشتر در عرصه عمومی و سیاسی و اجتماعی بودند جواب می‌دادند. همین دگرگونی نگاه به کارکرد دین سبب شده است تا کارکردهای سوگواری دینی بعد از انقلاب از این کارکردها در پیش از آن متفاوت باشند.

در ادامه به شماری از مهم‌ترین کارکردهای عزاداری‌های محرم در دهه‌های اخیر می‌پردازیم، با این تأکید که وجود این کارکردها در این زمان، به معنای نفی کلی آنها در زمان‌های دیگر نیست.

افزایش روحیه انقلابی‌گری

افزایش روحیه اعتراض جمعی بر ضد ظلم و بی‌عدالتی حاکمان، از مهم‌ترین کارکردهای سوگواری‌های محرم است. بررسی تاریخی جنبش‌های اعتراضی شیعه (دست‌کم در سده اخیر) نشان می‌دهد که این جنبش‌ها همواره به وسیله عزاداری‌های محرم، شورمندتر شده‌اند. (مدنی، ۱۳۶۹: ۹۳) اوج این نقش را می‌توان در شکل‌گیری انقلاب اسلامی دانست. شاید این پدیده به خصلتی معطوف باشد که مخصوص سوگواری‌های محرم است. در سوگواری‌های عاشورایی همواره نرخی از اعتراض به چشم می‌خورد. حضور هیئت‌های عزاداری در خیابان و راهپیمایی سوگواران و تأکید بر هم‌گرایی در میان آنان (که نشانه‌هایی از نمایش توان اعتراضی است) و نیز اشعار و مویه‌هایی که در این آیین‌ها خوانده می‌شده است، همواره نوعی از اعتراض را نشان داده است.

رهبران انقلاب اسلامی، با آگاهی از این خصلت سوگواری محرم، در دوره شکل‌گیری نهضت با تأکید بر مفاهیم اعتراضی و انقلابی برآمده از قیام شکوهمند امام حسین علیه السلام می‌کوشیدند تا از سوگواری‌های محرم بهره‌جسته و روحیه اعتراض و انقلاب را در میان مردم افزایش دهند. برای نمونه، امام خمینی، بنیان‌گذار انقلاب اسلامی می‌گویند: «مجالس بزرگداشت سید مظلومان و سرور آزادگان که مجالس غلبه عقل بر جهل و عدل بر ظلم و امانت بر خیانت و حکومت اسلامی بر حکومت طاغوت است هر چه باشکوه‌تر و فشرده‌تر برپا شود و بیرق‌های خونین عاشورا به علامت حلول روز انتقام مظلوم از ظالم هر چه بیشتر افراشته شود.» (خمینی (امام)، ۱۳۹۱: ۵، ۳۳۱). در جایی دیگر نیز هم ایشان می‌گویند: «این خون سیدالشهدا است که خون‌های همه ملت‌های اسلامی را به جوش می‌آورد و این دسته‌جات عزیز عاشوراست که مردم را به هیجان می‌آورد و برای اسلام و حفظ مقاصد اسلامی مهیا می‌کند.» (خمینی (امام)، ۱۳۹۱: ۵، ۷۶) شهید مطهری نیز در این زمینه می‌گویند: «امام حسین علیه السلام سوژه‌ای بی‌نظیر است در

اسلام از نظر تجدید حیات اخلاقی و اجتماعی اسلام و از نظر برانگیختن احساسات انقلابی و حماسی» (مطهری ۱۳۶۱: ۲، ۲۱۴)

نیاز اجتماعی به انقلاب و اعتراض خود را در قالب و محتوای سوگواری‌های عاشورا بازنمایی کرده بود. شعارها، مدح‌ها و خطبه‌ها همه انقلابی بود. بررسی تاریخی انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که این کار تا چه میزان در تشدید احساس مبارزه و نیز شتاب‌بخشی به دگرگونی‌های عظیم در ساختار جامعه و حاکمیت نقش داشته است. نمونه نمایان این آیین‌ها تاسوعا و عاشورای سال ۵۷ شمسی است که به اعتراف همه انقلابیان، نقش مهمی در نابودی حکومت پهلوی داشت.

ایجاد بردباری اجتماعی

با پیروزی انقلاب اسلامی، مهم‌ترین کارکرد آیین‌های سوگواری خود را در شکیبایی در برابر دردها، زخم‌ها و دشواری‌های ناشی از مجاهدت نشان داد. تحلیل محتوای سخنرانی‌ها و نیز نوشته‌های در ارتباط با محرم و نیز محتوای نوحه‌های این مراسم، نشان می‌دهد که این نوشته‌ها و سخنرانی‌ها، تا پیش از پیروزی انقلاب اسلامی و دست‌بیش تا پایان جنگ تحمیلی، سرشار از مضامین انقلابی و حماسی است؛ اما پس از آن تاریخ گفتمان حاکم بر این مجالس، بیشتر عاطفی و نظم‌گرایانه است. پایداری بر عقیده و نیز حفظ دست‌آوردهای انقلاب به بردباری و پایداری نیاز داشت. در این زمان، کارکرد مهم آیین‌های سوگواری عاشورا ایجاد روحیه‌ی پایداری و شکیبائی در برابر مشکلات است.

توجه به سختی‌هایی که بر امام حسین (علیه السلام) و یاران او گذشت و بیان مشکلاتی که ایشان برای ماندن بر عقاید و آرمان‌های خود داشتند، این اندیشه را به مشارکت کنندگان در مراسم‌های عزاداری منتقل می‌کرد که آنان نیز مشکلاتی که ناشی از پایبندی آنان به آرمان‌های شان است را تحمل کنند. نوحه و ذکر مصایب خاندان پیامبر سبب می‌شد که داغ‌دیدگان و آسیب‌دیدگان خود را در آینه‌ی تاریخ بنگرند دردهای خود را با آنچه بر امام حسین و خاندانش گذشته است، مقایسه کنند و در نهایت بردباری پیشه کنند.

تخلیه رنج‌ها

در مراسم سوگواری محرم که هر ساله به احترام شهدای کربلا برگزار می‌شود درونمایه و مضمونی از رنج و تخلیه ارادی خود از طریق ارائه مفاهیمی که با هویت شیعی در ارتباط است وجود دارد. نوحه و مرثیه خوانی به دنبال برانگیختن تأثر و اندوهی است که مربوط به لحظه‌های خاصی از رنج‌های شهدای کربلاست. این کار به خوبی غم و اندوه را در میان مشارکت‌کنندگان بر می‌انگیزد و خاطرات غم‌بار گذشته را پاس می‌دارد؛ اما در عین حال و در یک کارکرد پنهان، سبب می‌شود که آن‌ها امروزه خود را در آینه تاریخ بنگرند و تأمل کنند و رنج خود را با رنج داغدیدگان کربلا مقایسه کنند و در نهایت بردبارانه بگویند درد و رنج ما در برابر درد و رنج امام حسین چیزی نیست.

مشارکت شماری از سوگواران را در آیین‌های عزاداری محرم می‌توان از همین باب توجیه کرد. آنگونه که پینالت^۱ حضور شماری از غیر شیعیان و حتی غیر مسلمانان هند را در آیین‌های سوگواری و تعزیه ناشی از ظرفیت مراسم محرم در تخلیه رنج‌ها می‌داند.^۲ استروثمان^۳ نیز در این زمینه می‌گوید: «تشیع کسانی را به خود جذب کرد که نیازمند گریستن برای اندوه خودشان و ماتم امامان باشند.»^۴

افزایش انسجام اجتماعی^۵

انسجام یا همبستگی اجتماعی به کششی اشاره دارد که هر گروه برای افراد خود ایجاد می‌کند و نیز به همه نیروهای انگیزشی که احساس فرد را به گروه تحت تأثیر قرار می‌دهد. (گولد و کولب، ۱۳۷۶، ۹۰۴) از نظر شمار زیادی از جامعه‌شناسان، اعتقاد مشترک و نیز باورهای جمعی و مشارکت در آیین‌های دینی از مهم‌ترین عوامل افزایش همبستگی اجتماعی هستند. (آرون، ۱۳۸۴، ۳۵۱) برای مثال دورکیم معتقد است که «قبول اخلاقی فراگیر شرط لازم همبستگی اجتماعی است». (گیدنز ۱۳۶۳: ۱۹) رابطه فرد با گروه

1. David Pinault

2. *Shi'ism in South Asia*, The Muslim World 87 (1997) 235-5.

3. Strothman

4. *The Shiites: Ritual and Popular Piety in a Muslim Community*. New York: St. Martin's Press, 199.

5. Social Cohesion

اجتماعی‌اش، برای همهٔ جوامع، موضوع همواره مهمی بوده است. به همین دلیل اعتقاد اولیه آن است که برای بقای جامعه لازم است میزان کِشش گروه برای فرد همواره تقویت شده و پاس داشته شود. اودی^۱ از جامعه‌شناسان کارکردگرا بر این پنداشت است که نظم و انسجام اجتماعی از طریق آیین‌های دینی استوار می‌شود. (همیلتون، ۱۳۷۷: ۱۹۹)

به اعتقاد دورکیم^۲ هیچ چیز به اندازهٔ باورداشت‌ها و آیین‌های مذهبی نمی‌تواند افراد یک جامعه را به هم پیوند دهد. او معتقد است آیین‌های دینی برخلاف کنش‌های اقتصادی که در آن مردم به صورت جداگانه زندگی می‌کنند و به اهداف اجتماعی یا فردی خود سرگرم هستند، با برقراری نوعی روابط عاطفی مثبت سبب نزدیکی افراد به همدیگر و انسجام و یکپارچگی بین شرکت‌کنندگان می‌شوند. به خصوص در ایام برگزاری این مراسم گروه‌ها و افراد در کنار هم به گونه‌های دیگر از اوقات معمولی خویش دست به کنش‌های واحدی می‌زنند و تفاوتی میان خود و دیگران نمی‌بینند. این اعتقادات، باورها و گرایش‌ها در هنگام برگزاری مراسم وحدت و علاقه‌مندی و یکدلی را بین شرکت‌کنندگان فراهم می‌سازد. همبستگی و یگانگی که از طریق همانندی در احساسات و تبعیت از نظام‌های ارزشی واحد و افزایش فراگیری در توافقی اخلاقی صورت می‌گیرد، می‌تواند کنشگران را به هم متصل سازد. (آرون ۱۳۸۴: ۳۰-۳۷)

در این تحلیل، در حقیقت سوگواری به مثابه یک نهاد با تولید ارزش‌ها، قواعد هنجاریبخش و کنش‌های مشترک به تعمیم‌پذیر کردن الگوها،^۳ رفتارها^۴ و نقش‌ها^۵ به همسان‌سازی آگاهی برای افراد جامعه می‌شود. این کار به میزان زیادی روابط میان فردی و نهادی را تقویت و گسترش داده و کنش‌ها را بر اساس روابط مشترک شکل می‌دهد و در نهایت به پیوستگی اجتماعی خواهد افزود.

در سوگواری‌های امام حسین (علیه‌السلام) از آنجا که آیین‌ها و آداب دینی با گریه‌ها و عزاداری‌های جمعی و با شورآفرینی‌های خاصی همراه است، کنشگران با این عمل

-
1. Odi
 2. Durkheim
 3. Patterns
 4. Behaviors
 5. Roles

مذهبی نوعی احساس تطهیر و نزدیکی به خدا می‌کنند. این امر سبب نوعی کامیابی، امیدواری و نشاط ناشی از رستگاری برای کنشگران عزادار می‌شود. در واقع تفریح اجتماعی در این مراسم با توجه به ویژگی‌ها و جاذبه‌های خاص آن موجب تقویت تحرک و آرامش و تجدید حیات فردی و اجتماعی می‌شود. تأکید و نقشی که این آیین‌ها در پیوستگی اجتماعی دارند گاه سبب می‌شود که تمایزات ملی و نژادی به فراموشی سپرده شود.

جاستین جونز^۱ و ابوصادق خان^۲ دو تن دیگر از عاشوراپژوهان غربی، در مطالعه‌ای که در زمینه کارکرد سوگواری‌های عاشورا در میان شیعیان هند داشته‌اند می‌نویسند:

نوحه‌خوانی فارسی، حضور مبلغان و واعظان عرب و ایرانی در ایام محرم در جمع‌های اقلیت شیعه در هند و سایر کشورها و همچنین نمایش و یادآوری شباهت‌ها و علایم مشترک مربوط به جامعه جهانی شیعی را نوعی اظهار علاقه اقلیت‌های شیعه در متصل کردن خود به جامعه جهانی شیعی می‌دانند. (ابوصادق خان ۱۳۸۴)

هرساله همزمان با ماه‌های محرم و صفر، هزاران مبلغ و روحانی شیعه فرصت می‌یابند تا با سفر به مناطق مختلف داخل کشور خود و یا با سفر به کشورهای که شیعیان در آن ساکن هستند در جمع مردم حضور یابند و ضمن تبلیغ آموزه‌های شیعی، در ایجاد پیوستگی بین شبکه‌های اجتماعی شیعه با یکدیگر و تقویت پیوند مردم با روحانیت نقش موثر خود را ایفاء نمایند.

ایجاد پیوند میان نسلی

یکی از تهدیدهای عمیق روزگار مردن برای جوامع، شکاف نسلی و به دنبال آن اخلاف در امر جامعه‌پذیری و در نهایت تلاشی جامعه است. جوامع سنتی برای پرهیز از این خطر و برای آن که افراد را از خویشتن به جامعه معطوف کنند، مشارکت در آیین‌های مختلف را به عنوان راهی برای همانندسازی افراد خود در نظر داشتند. در این میان، آیین‌های دینی نقشی محوری داشته و دارند. (همیلتون ۱۳۷۷، ۱۷۹) سوگواری امام

1. Justin Jones . Shia Islam in Colonia India, Religion, Community and Sectarianism, Cambridge Studies in India History and Society.

۲. استاد بخش مطالعات هنرهای نمایشی و اجرایی دانشگاه نیورک.

حسین علیه السلام یک آیین فراگیر است که شرکت‌کنندگان از نسل‌های مختلفی در آن حضور دارند. در این آیین نه متغیر جنسیت معنا دارد و نه سن و یا تحصیلات و ... این خصلت امکان مناسبی برای پیوند بین نسلی ایجاد می‌کند. نظام الگودار فرهنگی و دینی عاشورا، به دلیل برخورداری از ارزش‌ها و هنجارهای عام دینی چون پایداری، ظلم‌ستیزی، عدالت خواهی، آزادگی، یاری دادن به مظلومان، مهرورزی، ایثار و دیانت و با برانگیختن احساس و عاطفه انسانی، ضمن برقراری تعامل و گردهم آوردن افراد و گروه‌ها، سبب نوعی جامعه‌پذیری و پیوند بین نسل‌ها شده و موجبات توالی، استمرار و انتقال فرهنگی را از نسلی به نسل دیگر فراهم ساخته است. از سوی دیگر با توجه به نظارت و نفوذ و اثرگذاری نظام فرهنگی در نظام شخصیتی و وجود قدسی و کاریزمایی شخصیت‌های الهی به عنوان الگو و سرمشق رفتاری، این مراسم عواطف را برای الگوپذیری و تبعیت از زندگی امام حسین علیه السلام و دیگر شخصیت‌های شکوهمند عاشورا به عنوان نمونه‌های آرمانی و متعالی آماده می‌سازد. گرچه تأثیر عاطفی با تأثیر همه جانبه و استمرار یافته در طول زندگی متفاوت است ولی فضای به وجود آمده الگوپذیری را ساده تر می‌کند.

افزایش کنترل اجتماعی^۱

اصطلاح کنترل اجتماعی به وضعیتی اشاره دارد که به دنبال آن، فرد از حیث اعمال و رفتار خود به واسطه گروه‌ها، اجتماع و جامعه‌ای که به آن تعلق دارد، تابع شروط و چهار محدودیت‌هایی است. کنترل اجتماعی به این دلالت دارد که در تمام برهمکنش‌های اجتماعی، تا آنجا که شخص اعمال و رفتار دیگران را محدود و یا مشروط می‌کند، رفتار خودش نیز توسط دیگران محدود و مشروط می‌شود (گولد و کولب ۱۳۷۶: ۷۰۵). بر این اساس هرچه وجدان جمعی جامعه متراکم‌تر باشد، کنترل اجتماعی شدیدتر و فشرده‌تر است. (گیدنز ۱۳۶۳: ۲۱ و ۲۲).

آیین‌های سوگواری امام حسین علیه السلام به دو بیان می‌توانند بر کنترل اجتماعی بیفزایند. نخست آنکه این آیین‌ها به متراکم‌تر شدن وجدان جمعی کمک می‌کنند. حضور افراد

در این آیین‌ها بیانی است از تأکید دوباره آنها بر ارزش‌ها و در نهایت افزایش چسب اجتماعی. همین تأکید بر ارزش‌ها و نیز افزایش پیوندهای اجتماعی به معنای افزایش نظارت جامعه بر فرد و در نهایت افزایش کنترل اوست. به بیان دیگر، آیین‌های سوگواری به عمیق‌تر شدن میدان عمل معتقدات اخلاقی مورد قبول جامعه می‌انجامد و این رخداد به افزایش مطالبه جامعه از فرد می‌انجامد و در نهایت، کنترل جامعه بر فرد را افزایش می‌دهد.

از دیگر سوی، آیین‌های سوگواری (و در مجموع باورهای جمعی) امور قدسی جامعه به شمار می‌آیند. شرکت در این آیین‌ها در نظر افراد به معنای نزدیک شدن به امور قدسی است. این احساس به شوق پرهیزکاری آنان خواهد افزود و در نهایت به یک خودکنترلی می‌انجامد.

رویت‌پذیری اجتماعی

در علوم اجتماعی دیده شدن یا مرئیت^۱ یکی از شیوه‌های مبارزه اقلیت‌های مذهبی و فرهنگی و قومی برای کسب حقوق بیشتر و به رسمیت شناخته شدن است. محرم و سوگواری‌های آن فرصتی مناسب برای دیده شدن اجتماعی است. به این معنا که آیین‌های سوگواری محرم، گروه شیعه را برای جهانیان مشاهده‌پذیرتر کرده است. برگزاری آیین‌ها و مناسک جمعی شیعیان را در کانون توجه و مطالعه قرار می‌دهد. گرچه این مسأله در کشورهایی که شیعیان در اقلیت هستند، بیشتر به چشم می‌آید؛ ولی در سطح کلی جهان، سوگواری در کشور ما سبب شده است تا شمار زیادی از رسانه‌ها، پژوهشگران و شرق‌شناسان به این گروه و نیز معرفی آن بپردازند. بررسی عاشورا پژوهی و نیز شیعه‌شناسی در غرب به خوبی از نقش مراسم عزاداری امام حسین (علیه السلام) در شکل‌گیری این مطالعات حکایت می‌کند این واقعه تاریخی از چنان اهمیتی در نزد اینان برخوردار است که به نظر برخی از شیعه پژوهان عاشورا نقطه بروز و ظهور تشیع محسوب کرد. (حمد محمود ۱۴۱۱ ق: ۴۷ و ۴۹)

نمایش توانمندی‌های فرهنگی و هنری شیعه

هرچند در گذشته نیز هنری بخشی از سنت‌های عزاداری شیعه به شمار می‌آمد که در قالب شعر، مقتل خوانی، تعزیه، مصیبت‌نامه‌ها، پرده‌خوانی و... به کار گرفته می‌شد، ولی امروزه به نظر می‌رسد هم به دلیل نقش و کارکرد فزاینده هنر در زندگی جوامع و هم تنوع و قابلیت‌های ابزارها و امکانات توسعه یافته آن، جوامع شیعی بیش از پیش توانسته‌اند از وجوه مختلف هنر در سنت‌های عزاداری و انتقال پیام عاشورایی بهره گیرند. امروزه علاوه بر ادبیات عاشورایی که به زبان‌های مختلف به‌ویژه عربی و فارسی و در قالب شعر، مرثیه، نوحه، رمان، داستان، مقاله و کتاب ظهور یافته است، سنت‌های عاشورا تبدیل به رسانه تبلیغی در جهت معرفی و گسترش فرهنگ شیعی شده و رشته‌های هنری همانند نقاشی، صنعت سینما، رسانه‌ها و شبکه‌های مجازی نیز امکان مناسبی را برای به‌نمایش درآوردن سنت‌های آیینی و مذهبی شیعه فراهم ساخته‌اند. (محدثی ۱۳۷۴: ۴۵۸) هر ساله علاوه بر رسانه‌های مربوط به جوامع شیعی، شبکه‌های خبری و تلویزیونی جهان نیز به پوشش خبری و رسانه‌ای مراسم عزاداری شیعیان در مناطق مختلف می‌پردازند و به جهانی‌سازی فرهنگ عزاداری کمک می‌کنند.

کژکارکردها

در اصطلاح کارکرد منفی مقابل کارکرد را «کژکارکرد» گویند. وضعیت‌های فرهنگی ممکن است در کنار کارکردهای مثبتی که دارند و به تقویت جامعه و پایداری‌اش کمک می‌کنند، از سویی دیگر کژکارکردهایی هم داشته باشند که به بقای جامعه آسیب بزنند. آنچه تاکنون بدان اشاره شد، شماری از مهم‌ترین کارکردهای سوگواری محرم بود، اما نمی‌توان به بهانه شکوه عاشورا و عظمت محرم و نیز شاهکار اخلاقی و ایمانی و دینی امام حسین (علیه السلام) و همراهانش از کارکرد منفی آنچه ما به عنوان فرهنگ در پیرامون آن چیده‌ایم چشم بست. این درست که فرهنگ عاشورایی ما آن کارکردهای مثبت را دارد ولی در این میان کارکردهای منفی‌ای نیز وجود دارد که شایسته است از نظر دور نماند. در ادامه به برخی از این کژکارکردها اشاره می‌کنیم:

ایجاد تمایزات اجتماعی

پیش‌تر بیان شد که یکی از کارکردهای سوگواری عاشورا انسجام‌بخشی آن است، اما اگر به گونه‌ای دیگر نگاه کنیم ممکن است قضیه برعکس باشد، یعنی سوگواری

عاشورا، نه تنها به همبستگی اجتماعی کمک نکند که بر عکس، با ایجاد گروه‌های مختلف، موجب پراکندگی و تمایزات اجتماعی نیز باشد. این درست است که فرهنگ‌ها محصول جامعه هستند، اما نباید شک کرد که جوامع از طریق فعالیت‌های فرهنگی متشکل و منظم شده‌اند. امروزه حتی شکاک‌ترین پژوهشگران نیز به وجود گروه‌های اجتماعی که اصول آنها از انگیزه‌های دینی نشئت گرفته است معترف هستند. (واخ ۱۳۸۹: ۶۰) بر اساس همین اندیشه است که می‌توان شماری از گروه‌های اجتماعی را محصول سوگواری دانست. ایجاد هیئت‌های سوگواری را از این زاویه هم می‌توان دید.

مفهوم هیئت در گفتمان شیعی به یک گروه اجتماعی اشاره دارد که اصول بنیادین آن را اندیشه‌های دینی معطوف به سوگواری برای امام حسین علیه السلام شکل داده باشد. به این معنا، هیئت یعنی گروهی سوگوار که در یک برهمکنش دینی قرار دارند و رفتار مشابه (سوگواری) انجام می‌دهند. این پدیده که می‌تواند ایجاد گروه‌های اجتماعی لقب بگیرد، از کارکردهای سوگواری است.

پیدایش گروه‌های اجتماعی زیاد، از قدرت کلی اجتماع در سطح کلان خود، خواهد کاست. این گروه‌ها به همان میزان که «پیوستگی درونی و میان گروهی» ایجاد می‌کنند، می‌توانند به تمایزات برون‌گروهی بینجامند، به‌ویژه آنکه وقتی پای خودنمایی گروه‌ها نیز به میان بیاید. آنجاست که تلاش برای عضویت‌ها در گروه‌های مختلف ممکن است در نهایت به درگیری‌های گروه‌های عزاداری بینجامد. هر ساله، از این درگیری‌ها، در مناطق مختلف می‌توان سراغ گرفت.

افزایش تمایزات شیعه و سنی

تأکید بر سوگواری عاشورا ممکن است در نهایت به تمایزات بین فرقه‌ای در میان گروه‌های مختلف دینی مسلمان بینجامد و مشخصاً ممکن است به اختلافات شیعیان و اهل سنت دامن بزند. گروه‌های مختلف اسلامی در برابر شهادت فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله خود را داغدار می‌بینند، ولی ممکن است عزاداری شیعیان به متهم کردن گروه دیگر اسلامی معنا شود. البته واقعیت تاریخی تا چند دهه قبل غیر از این بوده است. بنابر گواهی نخستین اسناد مکتوب عاشورا، عزاداری اهل سنت و شیعیان همزمان و

پس از حادثه عاشورا به وقوع پیوست. (طبری بی‌تا: ۵: ۴۵۵ و ۴۵۶) در ایران و نیز هر جا که شیعیان و سنیان با هم زندگی می‌کنند شاهد همدلی و همگرایی عمیقی میان آنان هستیم. برای مثال، هالیستر از تبدیل شدن محرم به فرصت همگرایی و تقویت همبستگی‌های اجتماعی اقلیت شیعه با اهل سنت در هند می‌پردازد و می‌گوید:

هر چند در پاره‌ای از مناطق هند، سنی‌ها و هندوها آیین خویش را در مراسم محرم به حدی وارد ساخته‌اند که صورت آن را دگرگون ساخته‌اند. مثلاً در جنوب گجرات پس از روز چهارم، مراسم محرم به جشن و شادی تبدیل می‌گردد و تا روز عاشورا جشن و سرور ادامه می‌یابد و یا برای سنی‌های حنفی تعزیه‌های شیعه و اظهار اندوه و ماتم در کوی و برزن که گویی مخالفت و ضدیت با مشیت الهی است، دست‌کم غیر معمول و خلاف اصول است، ولی صرف‌نظر از این مطالب، در بسیاری از مناطق شمار کثیری از سنی‌ها در مراسم محرم شرکت می‌کنند و تعداد هندوها از آنها افزون‌تر است. (هالستر، ۱۳۷۳: ۲۰۱)

به هر حال، سوگواری برای امام حسین علیه السلام به همان میزان که می‌تواند شیعیان را گرد آورد و میان آنها همبستگی ایجاد کند می‌تواند یادآور فرق‌های ماهوی میان آنان و دیگر گروه‌های اسلامی باشد و به دوری آنها از هم بینجامد، به‌ویژه اگر سخنرانان و شاعران و مادحان در این برنامه‌ها با بیان مصایب خاندان رسول خدا صلی الله علیه و آله بخوانند بگویند این ظلم از طرف دیگر گروه‌های مسلمان بر شیعیان رفته است.

دین‌داری فصلی

اخلاق فصلی یعنی اخلاقی زیستن در یک فصل خاص و رهاشدگی از بند اخلاق در زمان‌های دیگر. آن‌گونه که پیش‌تر گفته شد، آیین‌های سوگواری به تراکم اخلاقی و دینی جامعه می‌افزاید. علاقه به رفتار دینی و نیز زیست اخلاقی در فصل محرم و صفر افزایش می‌یابد. این کارکرد، گرچه به خودی‌خود کارکردی مثبت است، با این حال می‌تواند این کژکارکرد را نیز به همراه داشته باشد که الزام رفتار دینی و اخلاقی منحصر در این ماه‌هاست و در زمان‌های دیگر هرچه خواهی باش.

شرکت در آیین‌های سوگواری از نظر شماری از عزاداران نوعی «مغفرت‌خواهی» است. این باور به شماری از روایات مستند است، مانند آنچه از امام علی علیه السلام نقل است:

«كُلُّ عَيْنٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِاَكْيَةٍ وَكُلُّ عَيْنٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ سَاهِرَةٌ اِلَّا عَيْنٌ مِّنْ اخْتَصَّهَ اللَّهُ بِكَرَامَتِهِ وَبَكَى عَلَى مَا يَنْتَهِكُ مِنَ الْحُسَيْنِ وَ آلِ مُحَمَّدٍ» (مجلسی، ۱۳۰۷: ۱۰، ۱۰۳) هر چشمی در قیامت گریان و بی‌قرار است، مگر چشمی که خدا آن را به کرامت خود اختصاص داده باشد تا به جهت مصیبت‌ها و هتک حرمت‌هایی که به حسین و اهل بیت پیغمبر علیهم‌السلام وارد شده، بگرید. تأکید بر این روایت، ممکن است برخی (شاید کم، شاید زیاد) از مشارکت‌کنندگان در سوگواری امام حسین (علیه‌السلام) را به این پنداره بکشاند که به امید مغفرت موعود گریستن بر خاندان عصمت و طهارت، چندان مراقب رفتار و اعمال خود نباشند، در حالی که دیگر روایات و نیز آیات قرآن کریم آشکارا به پرهیزگاری و خودمراقبتی تأکید دارند: «علیکم انفسکم!» (مانده: ۱۰۵)

افزایش کنش‌های عاطفی

کنش‌های عاطفی به آن دسته از کنش‌های انسانی می‌گویند که خاستگاه آنها عواطفی مانند خشم، عشق‌ورزی، ترس و... است. مشاهده آیین‌های سوگواری دینی و ذهن‌کاوی‌های کنشگران نشان می‌دهد که عمل سوگواری تا اندازه زیادی، عملی عاطفی و معطوف به ابراز محبت و اتصال به امام حسین (علیه‌السلام) با قصد کسب احساس معنوی و آرامش روحی و رفع نیازمندی‌هاست. (حسن‌زاده اصفهانی ۱۳۸۸: ۳۷) در این آیین‌ها عاطفه موجب پیوند شدید میان افراد شده و در نهایت به توافق در عمل و عقیده می‌انجامد. کنش‌های عاطفی، کنش‌های شدید و غیرقابل پیش‌بینی‌ای بوده و به همین دلیل قابل مدیریت نیستند.

عواطف تا اندازه‌ای (قابل تعریف و اندازه‌گیری نیست) برای هر جامعه‌ای لازمند و البته در سوگواری‌های عاشورایی هم پسندیده و هم مورد تأکید نصوص دینی هستند، اما زیاده‌روی در کنش‌های عاطفی برای جامعه‌ای شبیه ایران از دو نظر ممکن است کژکارکرد به شمار آید:

نخست آنکه ترویج عواطف شدید ممکن است برای جامعه در حال گذار و توسعه ایران، که بیش از هر چیز به تعقل و اندیشه‌ورزی نیاز دارد، نوعی تهدید به شمار بیاید. عواطف و پیوندهای غلیظ عاطفی ویژه جوامع غیر سازمان یافته (گمان شافت) است و در جامعه ایران ممکن است به کاهش قدرت سازمان‌های مدنی و اجتماعی بینجامد.

زیاده‌روی در کنش‌های عاطفی به معنای آن است که قانون و نهادهای قانونی و نیز سازمان‌های رسمی اجتماعی به کناری نهاده شوند. تأکید بیش از اندازه بر ابعاد عاطفی سوگ دینی، می‌تواند انرژی احساسی زیادی در جامعه تولید کند و در نهایت قدرت مدیران جامعه را به چالش بکشد.

دیگر اینکه زیاده‌روی در کنش‌های عاطفی ممکن است به رواج ادبیات صوفیانه و غلوآمیز کمک کند. این ادبیات برای دینی که مدعی است بیش از هر چیز بر عقلانیت استوار است، تهدیدکننده باشد. این کژکارکرد به تازگی بیش از همه، به چشم علمای دین آمده و آنها را به رویارویی با این خطر کشانده است.

نتیجه

مدعای این نوشتار آن است که سوگواری امام حسین علیه السلام و نیز آیین‌های در پیوند با آن به عنوان یک رسم دیرین و پویا، از کارکردها و نیز کژکارکردهایی برخوردار است. این کارکردها متناسب به زمان و موقعیت شکل می‌گیرند و وابسته به نیازمندی و ساختار جوامعند. انقلاب اسلامی رخداد شکوهمندی است که به واسطه آن ساختار جدیدی در جامعه ایران پیدا شده و دین حضور اجتماعی‌تری یافته است. بدین سبب، احتمالاً آیین‌های سوگواری در این ساختار جدید اجتماعی و نیز نقش تازه دین خواهند داشت. این کارکردها در کنار ابعاد معنوی و دینی سوگواری سبب می‌شوند که به این مراسم‌ها توجه بیشتری شود، به‌ویژه آنکه برخی از کژکارکردها می‌توانند تهدیدهایی باشند که سودمندی این آیین‌ها را زیر سؤال ببرند و به مانایی آنها لطمه بزنند. البته این مقاله در مقام استقراء تمام کارکردهای مثبت و منفی سوگواری نبود. به همین دلیل ممکن است بتوانیم شماری دیگر از کارکردهای منفی را نیز فهرست کنیم: به هم خوردن نظم مدنی، اسراف، خودنمایی‌های اجتماعی، استفاده‌های برجسبی از سوگواری، افزایش کنش‌های کنترل‌ناپذیر عاطفی و خشم و

منابع

۱. ریتزر، جرج (۱۳۷۴). *نظریه‌های جامعه‌شناسی معاصر*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
۲. کوزر، لوئیس (۱۳۸۲). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
۳. گیدنز، آنتونی (۱۳۷۶). *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
۴. دورکیم، ایمیل (۱۳۸۳). *صور بنیانی حیات دینی*، ترجمه باقر پرهام، تهران: نشر مرکز.
۵. فلاحتی، اکبر (۱۳۹۳). *محرم و انقلاب اسلامی*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۶. مدنی، سیدجلال‌الدین (۱۳۶۹). *تاریخ تحولات سیاسی روابط خارجی ایران*، تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
۷. خمینی (امام)، روح‌الله (۱۳۹۱). *صحیفه امام*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۸. مطهری، مرتضی (۱۳۶۱). *حماسه حسینی*، تهران: نشر صدرا.
۹. جولوس، گولد و کولب ویلیام. ال (۱۳۷۶). *فرهنگ علوم اجتماعی*، گروهی از مترجمان، تهران: نشر مازیار.
۱۰. مجلسی، محمد باقر (۱۳۰۷ ق). *بحارالانوار*، تهران: بی‌نا.
۱۱. آرون، ریمون (۱۳۸۴). *مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی*، ترجمه باقر پرهام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۲. همیلتون، ملکم (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: تبيان.
۱۳. ابوصادق خان، محرم (۱۳۸۴). *اجرای تصنیف یک نبرد*، در مجله چشم‌انداز فرهنگی، شماره ۲۱.
۱۴. گیدنز، آنتونی (۱۳۶۳). *دورکیم*، ترجمه یوسف اباذری، تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۵. صبحی، احمد محمود (۱۴۱۱). *نظریه الامامة لدى الشيعة الاثني عشرية*، بیروت: دارالنهضة العربیة.
۱۶. محدثی، جواد (۱۳۷۴). *فرهنگ عاشورا*، قم: نشر معروف.
۱۷. واخ، یواخیم (۱۳۸۹). *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه جمشید آزادگان، تهران: انتشارات سمت.
۱۸. طبری، ابوجعفر محمدبن جریر (بی‌تا). *تاریخ الطبری*، تحقیق ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث.
۱۹. هالیستر، جان نورمن (۱۳۷۳). *تشیع در هند*، ترجمه مشیخی فریدنی، تهران: نشر دانشگاهی.
۲۰. حسن‌زاده اصفهانی، مهدی (۱۳۸۸). *جامعه‌شناسی پدیداری مناسک عزاداری....*، مشهد: دانشگاه فردوسی.

Justin Jones, *Shia Islam in Colonial India, Religion, Community and sectarianism*.

Cambridge Studies in India History and Society .

Strothman (1997), *Shi'ism in South Asia* ,The Muslim World 87.

The Shiites: Ritual and Popular Piety in a Muslim Community. New York: St. Martin's Press, 1999.